

HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DÖNEMİ'NDE HALİFELERİN HALKLA İLİŞKİLERİ

Dr. Ahmet GÜZEL
Meram Dr.Ali Rıza Bahadır
İ.H.L.Meslek Dersleri Öğretmeni.

The Caliphs' Relations with Public at the Time of al-Khulafa al-Rashidun

During this period the Rightly Guided Caliphs it has been followed the same line that the Prophet applied in public relations. The public relations that were based on the principles of Qur'an and the Sunna, were set up as regard for human's worth. In other words, the Caliphs paid attention to universal worths such as human rights, freedom of religion and conscience, love, respect, tolerance, justice and administered in accordance with Islam and humanistic principles.

1- GİRİŞ

Devletleri yöneten idarecilerle, idarecilerin yönettikleri toplumlar birbirinin aynası gibidir. Bu husus Kur'an'da: «Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirmedikçe, Allah onlarda bulunan (güzel ni'metleri) değiştirmez»¹ şeklinde ifade edilmektedir. Dolayısıyla halifelerin halkla ilişkilerini incelerken, yönettikleri toplumun yapısına da göz atmamız gerekmektedir.

Hz.Peygamberin vefatı anında 3 milyon kilometrekare olan devlet sınırları, Hulefâ-i Râşidîn döneminde 13 milyon kilometrekarelik geniş bir alana yayılmıştı². Bu geniş alan içerisinde yaşayan halk, çoğunluğu bedevilerden olan, kozmopolit insanlardan oluşuyordu. Özellikle "senetü'l-vüfûd" denilen hicretin IX. yılında bölükler halinde gelerek Müslüman olanların³ çoğunluğu, vahiy kültürünü

* Bu makale, "Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı" (Konya,1996) başlıklı Yüksek Lisans tezinden özetlenmiştir.

¹ Rad, 13:11.

² Hamidullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, (çev.: Salih Tuğ), İstanbul, 1991, II, 913.

³ İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdülmelik, es-Siretü'n-Nebeviyye, Mısır, 1936, IV, 212.

tam anlamıyla almamış, temelden Hz.Peygamberin eğitiminden nasiplenmemiş kişilerden oluşuyordu. Hz.Peygamberin vefatı sonrasında ortaya çıkan "ridde olayları"nda bu iman zafiyetinin önemli ölçüde etkisi oldu.

Hız.Ebübekir, «ridde olayları»nın çözümünde bedevilerin maddi ve toplumsal hayat tarzlarını köklü değişikliklere uğratmadıkça, sorunun tümünden ortadan kalkmayacağını bildiğinden, bedevileri yerleşik hayata geçirme -şehirleştirme-politikasını izledi. Onun zamanında başlayan fetih hareketleri sürerken, savaş hukuku bağlamında, yeniden gayr-i müslimler için savaş yükümlülüklerini sadece karşı tarafın askerî personeline ve savaşçılara yükleme, kadınları, çocukları, yaşlıları, din adamlarını ve savaşa katılmayan erkekleri bundan muaf tutma ile isterlerse savaş esirlerinin şehir, kasaba ve köylerin imarına katılabilecekleri hükmünü getirdi. Bütün bunlar o günün Arap yarımadasının içinde bulunduğu temel toplumsal gerçeklerle yakından bağlantılıdır. Hız.Ömer, Hız.Osman ve Hız.Ali döneminde de bu politika sürdürüldü.⁴

Bir siyasî sistem, toplum içinde faaliyetini sürdürürken, çeşitli çevresel etkilerin altında kalır. Bu sebeple Hız.Ömer, yönetim ile toplum arasında bir kopukluk olmamasına önem vermiştir. O, yıpranmalarını önlemek, fikirlerinden istifade etmek, devlet merkezinde bulunan Müslümanlara eğitim öğretim konularında yardımcı olmalarını sağlamak⁵ ve İslâm toplumunu feodalizmin kötülüklerinden korumak için, Ashab'ın izinsiz olarak Medine dışına çıkmalarına izin vermemiş⁶, Suriye ve Irak'ın fethedilen yerlerinde Müslümanların toprak satın almalarını yasaklamıştır. Hız.Osman ise Hız.Ömer'in bu uygulamasını kaldırmıştır.⁷ Kanaatimizce devrindeki fitnelerin çıkmasında, yaptığı bu icraatın önemli rolü olmuştur.

Hız.Osman'ın şehit edilmesi Müslümanları, siyasî bakımdan bir araya getiremeyecekleri şekilde böldü.⁸ Zira Hız.Osman'ı şehit edenler, kendilerine Müslüman'ım diyen kişilerdi. Halbuki Hız.Ömer, yaralıyken kendisine kimin suikast düzenlediğini sormuş ve teşebbüste bulunan kişinin Müslüman olmadığını öğrenince Allah'a şükretmişti.⁹

Hız.Osman ilk hutbelerinden birinde:

“..Şunu iyi biliniz ki, Kur'an'a ve Sünnet'e uyduktan sonra, sizinle aramızda üç meselede anlaşma olacak ve bu hususlarda bana bağlanacaksınız:

Hilâfetimden önce hangi usul ve kaidelerle halifeye bağlanmışsanız, aynı şartlarda bu bağlılık devam edecektir.

Herhangi bir hususta, daha önce konmuş bir kaide ve usul yoksa lüzumlu istişareler yapıldıktan sonra, hayır ehli bu konuda yeni bir usul koyacaktır.

⁴ Bulaç, Ali, "Asr-ı Saadet'te Siyasî Olayların Panoraması", BYASİ., İstanbul,1994, II, 61

⁵ Mahmud Şakir, Dört Halife, (çev.: Fikret Aydın), İstanbul, 1994, s. 296

⁶ Heykel, M. Hüseyin, Osman b. Affân, Kahire, 1968, s.123

⁷ Mahmud Şakir, s.339; Hitti, K. Philip, Siyasî-Kültürel İslâm Tarihi, çev.: Salih Tuğ, İstanbul,1980, I, 264

⁸ Welhausen, Julius, Arap Devleti ve Sükutu, (çev.: Fikret Işıltan), Ankara,1963, s.23

⁹ İbn Kesir, Ebül-Fida İsmail b. Ömer, el-Bidâye ve'n-Nihâye, Beyrut, 1966, VII, 137

Kanun tarafından yasaklanan hiçbir şeyi yapmayacaksınız.”¹⁰

Hz.Osman'ın bu hutbesinden İslâm devletinin ilerlemesinden memnun olmayıp fitne tohumları ekmek isteyen bazı grupların olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hz.Osman'ın hilâfetinin ikinci altı yıllık döneminde atılan bu fitne tohumları kısa sürede filizlenmiş, dal budak salmış, Hz.Osman'ın şehit edilişiyle meyve vermeye başlamıştır.

Hz.Ali zamanında, İslâm toplumu üç gruba ayrıldı. Hz.Ali taraftarları, Hz.Muaviye taraftarları ve Hariciler.¹¹ Bu bölünmüşlük Hz.Ali'ye iktidar kavgalarını bastırmaktan, iç çekişmeleri önlemekten başka bir faaliyet alanı bırakmamıştır. Hz.Ali döneminde herhangi bir ilerleme sağlanamamasının sebebi yönettiği halkın yapısıyla ilgilidir. Şu rivayet Hz.Ali'nin yönettiği halkın durumunu açıkça ortaya koymaktadır. “İnsanlar Ebübekir ve Ömer üzerinde ihtilâf etmezlerken, niçin senin hakkında ihtilâf ediyorlar?”, diye Hz.Ali'ye bir soru soruldu. O:“Ebübekir ve Ömer bizim emirlerimizdi, ben ise sizin emirinizim”, cevabını verdi¹².

Hz.Ebübekir toplum içinde kargaşa oluşturmaya çalışan bazı gruplara fırsat vermemiş, halkı arasında birlik ve beraberliği sağlamış, Hz.Ömer şehirleşme alanında yaptığı uygulamalarla birlik beraberliği sürdürmüş, Hz.Osman'ın ilk altı yıllık döneminde devam eden bu anlayış, ikinci altı yıllık dönemde bir takım fitneciler tarafından ortadan kaldırılmış, Hz.Ali de bölünmüş, birlik beraberliği bozulmuş bir toplum devralmıştır. Yaklaşık 19 yıllık dönemde birbirine kenetlenen, kardeşlik bağlarıyla bağlanan İslâm toplumu, Hulefâ-i Râşidîn döneminin son 11 yılında bölünmeye başlamıştır.

2- HALİFELERİN MÜSLÜMAN HALKLA İLİŞKİLERİ

A- Halifelerle Halk Arasında Köprü Niteliği Taşıyan Bağlar

Devlet başkanıyla halkın arasındaki en önemli bağ sevgi-saygı bağıdır. Bu bağın kopması yönetimle toplumun birbirinden kopmasına sebep olur. Nitekim Hz.Ömer, Şam ehlinin halifeliğini tasvip etmediğini öğrenince:“Allah'ım beni onlara, onları bana sevdirdi” diyerek dua etmiştir.¹³

Dört Halife, «Emîr, halka karşı süzanna düşerse halkı ifsat eder.»¹⁴ hadisine uygun olarak halka karşı son derece şefkatli ve merhametli davranmıştır. Hz.Ömer, idarecilere karşı ne kadar sert ise, halka karşı o derece şefkatli ve merhametli idi. Onların menfaatlerine titizlikle riayet eder, büyük bir sorumluluk duygusu taşırdı.¹⁵ Şarap içenlerle Müslümanların mallarına göz dikenler hakkında şiddetli davrandığı halde, halka karşı bir babanın öz evlâdına muamelesi gibi

¹⁰ Mevdûdi, Ebu'l- A'lâ, Hilâfet ve Saltanat, (çev.: Ali Genceli), İstanbul, t. y., s.106

¹¹ İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf el-Kurtubî, el İstîâb fî Marifeti Ashab, (nşr.: Ali Muhammed el-Bicavî), Kahire, 1972, III, 1115

¹² Hatib Abdülkerim, el-Hilâfe ve'l-İmâme, Beyrut, 1975, s.262

¹³ el-İmâme ve's-Siyâse, (thk.: Taha Muhammed ez-Zeyni), Mısır, 1969, I, 25

¹⁴ Ebû Dâvûd, Edeb, 44

¹⁵ Komisyon, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul, 1989, II, 181; Yurdaydın, H. Gazi, İslâm Tarihi Dersleri, Ankara, 1988, s.15

rahimâne ve şefikâne muamelelerde bulunur, fakara ve muhtaçları ağırlardı.¹⁶ Hz.Ali'nin Cemel savaşında ölenler için büyük teessür duyması, onları ihtiram ile defnettirmesi ve üç gün şehre geç gelmesi de¹⁷, halifelerin halka duyduğu şefkatin ölçüsünü göstermesi açısından önemlidir.

Halifeler buldukları makam dolayısıyla gurur ve kibre kapılmamış, son derece mütevazı davranmış fakat otoritelerini hissettirmeyi de ihmal etmemişlerdir. Hz.Ebübekir komşularının koyunlarını sağmış, geceleri vatandaşların içinde buldukları durumu araştırmış, onları denetlemiş, ihtiyaçlarını sormuş, rahat uyumalarını sağlamak için bazen sabahlara kadar sokaklarda devriye gezmiştir.¹⁸ Aynı davranış tarzlarını Hz.Ömer¹⁹, Hz.Osman²⁰, Hz.Ali'de²¹ de görüyoruz.

Râşid Halifeler, doğruluk ve dürüstlük konusunda topluma en güzel şekilde örnek olmuşlardır. Hz.Ebübekir'in ".. Şayet doğru olursam bana tâbi olunuz. Doğru yoldan saparsam beni düzeltiniz"²² sözü, henüz hilâfete geçtiği anda verdiği önemli bir mesajdır. Zira halk, icra organına, ancak doğruyu emrettiği, bu husustaki hükümleri tatbik ettiği müddetçe itaatle mükelleftir.²³

İnsanları başkalarının adaletsizliğine karşı korumak.. Yine başkalarına karşı adaletsiz olmaktan menetmek: İşte «idarecilik» budur.²⁴ Bu konuda Rasûlullah'ın: «Kıyamet günü, insanların Allah'a en sevgilisi ve mekân olarak en yakın olanı âdil imamdır..»²⁵ buyurduğunu, adalet ve eşitliğin garanti altına alındığını görüyoruz.

Adalet; herkesin yasaların kabul ettiği dereceye kadar, haklı olduğu şeyi yapmasıdır. Hürriyet de adalet mefhumu içerisinde yer alır. Muhatap düşman bile olsa adalet vaciptir. Mazlumdan zulmün giderilmesini ve devletin halk fertlerinin hürriyetlerine, hayatlarına ve geçimlerine kefilliğini hak ölçüsünde yerine getirmeyi sağlaması adaletle mümkündür.²⁶ Buradaki adaletten maksat, "hukukî" adaleti de kapsayan "ahlâkî" adalettir. Bu da fukaha tarafından "faziletleri kapsayan, vazifelerine bağlı, her türlü alçaltıcı ve küçük düşürücü davranışlardan uzaklaşmaktır", şeklinde tarif edilmektedir.²⁷ Adalet ve saygınlık tariflerinin içine giren bütün nitelikler özel ve kamuya ait bütün görevleri gerektirir.²⁸

¹⁶ Corci Zeydan, Medeniyet-i İslâm Tarihi, (Osm. çev.: Zeki Meğamiz), İstanbul, 1328, IV, 69

¹⁷ Huart, Cl., "Ali", İ. A. İstanbul, 1950, I, 307; Doğrul, Ö. Rıza, Asr-ı Saadet, İstanbul, 1978, V, 115

¹⁸ Mahmûd Şakir, s. 142

¹⁹ Ya'kübî, Ahmed b. Ebî Ya'küb, Târihu'l-Ya'kübî, Beyrut, 1995, II, 139; Taha Hüseyin, İslâmiyyât, Beyrut, 1984, s. 139; Maverdi, el-Ahkâm'ü's-Sultaniyye, s.229

²⁰ Heykel, s. 123

²¹ İbn Sa'd, Muhammed, Tabakatü'l-Kübra, Beyrut, t.y., VIII, 3

²² Vâkıdî, İbn Ömer b. Muhammed, Kitâbü'r-Ridde, (thk.: Muhammed Hamidullah), Paris, 1989, s. 30; Ya'kübî, II, 127

²³ Mevdüdi, Hilâfet ve Saltanat, s. 35

²⁴ Boisy, Gabriel, İdare Sanatı, (çev.: İlhan Bardakçı), Ankara, 1968, s.48

²⁵ Tirmizî, Ahkâm, 4

²⁶ Cemal Abdülhâdi – M. Rifat Vefa, İstihlâf-u Ebî Bekr, Kahire, 1989, s. 201

²⁷ Karaman, Hayrettin, Mukayeseli İslâm Hukuku, İstanbul, 1974, I, 86–87

²⁸ Laoust Henri, La Pensée et L'action d'al- Maverdi, Paris, 1968, s.27

Râşid Halifeler dönemi adaletin zirveye ulaştığı dönem olarak temayüz eder. Nitekim Hz.Ali'ye, yer ile gök arasındaki uzaklık ne kadardır? diye sorulur. Hz.Ali: "Mazlumun duası kadardır" cevabını verir.²⁹

Hulefâ-i Râşidîn döneminin halifeleri hiçbir zaman zalim hükümdar hüviyetine bürünmemişlerdir.³⁰ Bu konuda Hz.Peygamber'in: «Allah'ım, her kim ümmetimin işinden bir şeyi üzerine alırsa, onlara meşakkat verirse, sen de onlara meşakkat ver. Her kim de ümmetimin işlerinden bir şeyi üzerine alıp onlara lütf ve merhametle muamele ederse, sen de ona merhamet ve lütufla muamele et»³¹ ve «Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız; müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz»³² hadisleri tatbikata konmuştur. Bunu gerçekleştirirken Hz.Ömer'in sertlikten, Hz.Ebübekir'in yumuşaklıktan vazgeçerek sertlik ve yumuşaklık arasında bir karaktere büründüklerini görüyoruz.

Rasûlüllah vefat etmeden evvel siyasî alanda gerekli adımları atmış, bu adımlar kendisinden sonra gelen Râşid Halifelere "başlattığını" ikmal etmek, halka hürriyet ve adaleti garantilemek, zulüm ve baskıdan korumak, Rasûlüllah'ın ilân ve davet ettiği genel kuralların fıkhnı onların kalbine yerleştirmek" imkânını vermiştir.³³

B-Halkın Yönetime Katılımını Sağlayan Temel Unsurlar

İslâm'a göre, yönetenle yönetilen, hâkimle hükmedilen eşittir. Bu sebeple bazılarının bazılarına imtiyazları yoktur.³⁴ Hz.Ömer, kardeşinin katili Ebû Mer-yem Selûlî'ye, onu sevmediğini söyler. O: "Bu, doğal bir şey. Peki, beni sevmemen, benim şahsî hukukumu elimden almana, ferdî hürriyetimi kullanmama engel midir?" deyince, Hz.Ömer: "Hayır, asla!" der.³⁵

Râşid Halifeler döneminde, günümüz anlamında «katılımcılık», «halkın sesi» gibi ifadelerle isimlendirilen «halkın yönetimde söz sahibi olması» hususu tam olarak uygulanmıştır. Halifeler bunu öncelikle halka bizzat kendi kapılarını açarak, vali ve memurlara da aynı şekilde halka kapılarını açık tutmalarını emrederek gerçekleştirmişlerdir. Nitekim Hz.Ömer'e bir adam: "Ekin ekmiştim; Şam ehlinden gelen bir ordu geçti ve ekinlerime zarar verdi" diyerek şikâyetle bulununca, Hz.Ömer adama, 10.000 dirhem para vererek, zararını tazmin etmiştir.³⁶ Yine kocasının savaşa gitmesi ve uzun süre dönmemesi üzerine sitemkâr şiirler söyleyen bir kadınla Hz.Ömer arasında şu diyalog geçmiştir:

"Neyin var?"

"Aylar var ki, kocamı benden uzaklaştırdın, onu çok özledim."

²⁹ Ya'kübi, II, 209

³⁰ Hatib, el-Hilâfe ve'l-İmâme, s.257

³¹ Müslim, İmare, 19

³² Buhârî, İlim, 11; Müslim, Cihâd, 51

³³ Subhi Sâlih, İslâm Kurumları, İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri, (çev.: İbrahim Sarmış), İstanbul, 1981, s. 193-194

³⁴ Cemal Abdülhâdi – M. Rifat Vefa, s. 199; Ruhâni, Âyetullah, İslâm Anayasa Hukuku, (çev.: Abbas Ef 'alî), İstanbul, 1979, s.79

³⁵ Maverdî, Maddî ve Manevî Yüce Hedefler, (çev.: Yaşar Çalışkan), İstanbul, 1993, s.368

³⁶ Ebû Yûsuf, Ya'kub b. İbrahim, Kitâbü'l-Harac, Beyrut , t.y., s. 195

"Bir kötülük mü düşündün?"

"Allah korusun!"

"Öyleyse nefesine hâkim ol. O tarafa giden posta ile kocana haber verilecektir."³⁷ Bu olaydan sonra Hz.Ömer kızı Hafsa'ya bir kadının ne kadar süre kocasından ayrı kalabileceğini sormuş, aldığı cevap üzerine ordudaki askerlere gittikleri seferde en fazla dört ay kalabileceklerini söylemiştir.³⁸

Hz.Ömer'i istihlâf ettiği zaman kendisine: "Yarın Rabbine bu konuda ne diyeceksin?" diye soranlara, Hz.Ebübekir'in: "Rabbime en hayırlı, en ehil kişiyi istihlâf ettim derim"³⁹, şeklinde cevap vermesi, Râşid Halifelerin halk tarafından rahatlıkla uyarılabildiğini göstermektedir.

Hz.Ömer «Divan»'ı teşekkül ettirirken, "kendisinden başlaması" söylenmiş, o, bu teklifi kabul etmemiştir.⁴⁰ Hz.Ömer, bir gün insanlara cihadı emretmek üzere minbere çıktığı zaman:

"Seni dinlemiyoruz, sana itaat etmiyoruz", denilir.

Hz.Ömer: "Niçin?" diye sorar.

Sahabe; "Bize dağıttığın kumaştan elbise çıkmadığı halde, sen elbise yaptır- mışsın, oysa sen uzun bir kişisin", diyerek gerekçesini belirtir.

Hz.Ömer oğluna, bu soruya cevap vermesini söyler. Abdullah; kendi hisse- sini babasına verdiğini ifade edince:

Sahabe; "Tamam, şimdi konuş, sana itaat ediyoruz", der⁴¹.

Hz.Osman da, bütün merkezlere bir tamim göndererek herhangi bir hareket ve eziyete uğrayan her ferdin Hac Mevsimi'nde Mekke'ye gelip şikâyetlerini arz etmelerini bildirmiştir.⁴² Aynı uygulama selefi Hz.Ömer tarafından tatbik edilmiş- tir.⁴³ Hz.Ömer, hac mevsiminde halka valilerden şikâyetleri olup olmadığını sormuş ve onlardan haklarını alacağını söylemişti. Amr b. el-Âs:

"Halktan bir kişi için valine ceza mı vereceksin?" dediğinde, Hz.Ömer: "Ben Rasûlullah'ın bunu tatbik ettiğini gördüm" cevabını vermiştir⁴⁴. Halktan birisinin Amr'ın kendisine 100 kırbaç vurduğuna dâir şikâyeti üzerine Hz.Ömer, o şahsa, Amr'a 100 kırbaç vurmasını emretmiştir. Amr, 100 kırbaç karşılığı 100 dinar vermek şartıyla adamlarla anlaşmıştır.⁴⁵

Bu rivayetler Râşid Halifelerin halka bakış açısını net bir şekilde ortaya koy- maktadır. Yapılan uygulamalar neticesinde; yönetimle halk arasında diyalog

³⁷ Kandehevî, M. Yûsuf, Hayatü's-Sahabe, (çev.: Sıtkı Güllü), İstanbul, 1990, I, 417

³⁸ Süyûtî, Celâlüddin 'Abdurrahmân b. Ebûbekir, Târihu'l-Hulefâ, (nşr.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Beyrut, 1995, s.141-142

³⁹ Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, Târihü'r-Rusûl ve'l-Mülûk, (thk.: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Mısır, 1968-1969, III, 433

⁴⁰ İbn Sa'd, III, 285

⁴¹ İbnü't-Tiktaka, Muhammed b. 'Alî b. Tabâtabâ, el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye, Beyrut, t.y., s. 29

⁴² Doğrul, V, 364

⁴³ Akkâd, Abbas Mahmûd, Abkariyetü Ömer b. el-Hattâb, Beyrut, 1969, s. 103, 111, 115

⁴⁴ İbn Sa'd, III, 281

⁴⁵ İbn Sa'd, III, 293-294

kopukluğu olmamış, halkın sorunları yerinde ve zamanında giderilmiş, valilerin ve diğer memurların murakabesi sağlanmış, en önemlisi de Rasûlüllah'ın Halifelerinin yönettiği devlete güven duygusu tesis edilmiştir. Hz.Ömer'in ve Hz.Osman'ın bu uygulamayı hac mevsiminde yapmaları dolaylı yoldan, halkın hac ibadetlerinde kolaylık sağlamıştır.

Devletin muhtelif yerlerinde hüküm süren şartları en iyi öğrenme vasıtası olarak, her sene vilâyetlerden Medine'ye gelip yerli halkın ihtiyaç ve sıkıntılarını arz eden heyetlere ehemmiyet verilmiştir. Bu metot muasır demokratik hükümetlerde milletvekillerinin ifa ettikleri vazife gibidir.⁴⁶ Hz.Ömer, bu hakkı birçok vesilelerle ilân ettirmiş, hatta bu hakkı beyan etmek için halka hitapta bulunmuş, onu resmî emirlerle açıklamıştır.⁴⁷ Bu konuda valilerine de emirler vermiştir:

Valilerinden birisine: "Halkla aranda engel bulundurma. Böyle bir hareket valilerin dar görüşlülüğünden ileri gelir. Bu durumda gerçekler öğrenilmez, hak ile batıl birbirine karışır ve ayırmak güçleşir" demiştir.⁴⁸ Hz.Ömer, devlet görevlileri hastaları ziyaret etmediği, güçsüz ve yoksulları kabul etmediği zaman onları memuriyetten hemen azletmiştir.⁴⁹ Hz.Ömer'e; Basra halkından bir zümre ile Ahnef b. Kays gelip su sorunlarının olduğunu söylediler. Hz.Ömer, Basra halkının çoluk çocuğuna Beytümâl'den hisse ayırdı. Ebû Musa'ya da onlar için kanal açtırmasını emretti.⁵⁰ Müslüman askerlerin Medain'den hoşlanmadıkları, orada yaşamak istemedikleri haberi Hz.Ömer'e ulaştınca, Hz.Ömer, orada deve yaşayıp yaşamadığını sordu. Olumsuz cevap alınca, buranın Araplar için uygun olmadığına karar verdi.⁵¹

Dört Halife halkla ilişkilerinde tebaasının bütün sorunlarıyla ilgilenmiş, onların ferdî haklarına riayet etmiştir. Fertlerin ihtiyaçlarını karşılamaya güçlerinin yetmediği durumlarda, onların ihtiyaçlarını devlet karşılamıştır. Hz.Ömer, her doğan çocuğa 10'ar dinar tahsis etmiş, ergenlik çağına gelince onların, maaş tahsis edilenlere ilhak edilmelerini emretmiştir. Bu usul Hz.Ali ve Hz.Osman tarafından da uygulanmıştır.⁵² 18/640 yılında anneleri tarafından yol kenarına terk edilen kimsesiz çocukların münasip bir şekilde himaye edilmesi için tedbirler alındı. Hz.Ömer, bu konuda talimatlar verip, nerede bulunursa bulunsun böyle kişilerin masraflarının devlet hazinesinden karşılanmasını ve her sene artırılmak üzere, başlangıçta kendilerine 100 dirhem verilmesini emretti.⁵³ Aynı uygulama Hz.Ali döneminde de görülmektedir.⁵⁴ Hz.Ömer, dulların durumunu da ele almış; "eğer bir müddet daha halife olarak kalırsam Irak'ın dullarını benden sonra gelecek emîre muhtaç olmayacak şekilde zengin edip bırakacağım",

⁴⁶ Şibli Numânî, *Bütün Yönleriyle Hz.Ömer ve Devlet İdaresi*, (çev.: T. Taşar Alp), İstanbul, 1975, II, 277

⁴⁷ Şibli Numânî, II, 32-33

⁴⁸ İbn Kesîr, VIII, 8

⁴⁹ Ebû Yûsuf, s.191

⁵⁰ Belâzürî, Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-Büldân*, (çev.: Mustafa Fayda), Ankara, 1984, s.513

⁵¹ Ebû Yûsuf, s. 66

⁵² Belâzürî, s. 671-672

⁵³ Şibli Numânî, II, 273-273

⁵⁴ Belâzürî, s. 673

demiştir.⁵⁵ Asgarî ücret konusunda da, bu dönemde gereken hassasiyet gösterilmiştir. Asgarî ücret tespiti hayali olarak yapılmamıştır. Bir insanın aylık yiyecek miktarını tespit etmek için Hz.Ömer, 30 fakiri toplamış, onlara öğle yemeğinde bir cerib* yemek ve ekmek, akşam yemeğinde de aynı miktarda yemek çıkarmış, onların doyduğunu görünce, bir ailedeki her fert başına, aylık iki cerib yiyecek tahsis etmiştir.⁵⁶ Ayrıca mazeretleri sebebiyle savaşa katılamayan insanlara da ganimetlerden hisse ayrılmıştır.⁵⁷

Raşid Halifeler, «Hiçbir emir yok ki, Müslümanların işlerini yönetmeye memur edilmiş olsun da, sonra da canla başla Müslümanlar için çalışmasın. Böyleleri asla Müslümanlarla cennete giremez»⁵⁸, hadisi doğrultusunda halkını saadete ulaştırmak için çalışmışlardır. Nitekim Hz.Ömer, serhatlerden posta geldiği zaman mektupları sahiplerine hemen ulaştırır, okuması yazması olmayan ailelere gelen mektupları okumak üzere adamlar gönderir, bazen de bizzat kendisi -eğer isterlerse- mektupları okurdu. Ayrılmadan önce de onlara postanın hareket edeceği günü bildirirdi.⁵⁹

İslâmî hükümetin esası, fertlerin hürriyetidir, onlara eşitlikle muameledir, müsavattır; elbette bu çeşit hükümetin diktatörlükle bağdaşmasına imkân yoktur.⁶⁰

Ferdin hürriyetine sınır tanımamak toplumu anarşiye; devletin hâkimiyetini engellemek ise, zulüm ve istibdada sürükler. Bu sebeple ferdin hürriyeti ile devletin hâkimiyeti bağdaştırılmalıdır. Bu bağdaştırmayı sağlamayacak kaide ve ölçü, zaman ve mekânın icaplarına göre değişmesi kaydıyla, adalete dayanan içtimâî menfaat prensibidir.⁶¹

Hz.Ömer bir konuşmasında, memurlarından haksızlık eden olursa kendisine bildirilmesini, kısas yoluyla onlardan haklarının alınacağını söylemiştir.⁶²

Hükümet ve idare başında bulunanlar en zayıf insanların durumlarını da göz önünde bulundurarak icraatlarını yapmalıdırlar.⁶³ Hz.Ebübekir, insanları seviyelerine göre kısımlara ayırır, birini diğerine tercih etmezdi.⁶⁴ Hz.Ömer, sosyal adaletin gerçekleşmesi konusuna önemle eğildi; fakirleri, yetimleri, yaşlıları, düşünleri ve mazlumları korudu. Tüm vatandaşlara adalet ve eşitlik ilkeleri

⁵⁵ Ebü Yûsuf, s. 74-75

* Cerib: Hz.Ömer döneminden itibaren İslâm dünyasında kullanılan bir hacim ölçüsü birimidir. Daha önce yaklaşık 1366 metre karelik bir alan ölçüsü olarak kullanılan cerib, Hz.Ömer zamanından itibaren 132 litrelik bir hacim ölçüsü olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bkz.: Fayda, Mustafa, "Cerib", DİA., İstanbul, 1993, VII, 402

⁵⁶ İbn Sa'd, III, 305; Ebü Yûsuf, s.87; Maverdî, Ebu'l-Hasen, el-Ahkâmü's-Sultaniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Diniyye, (thk.:Halid A. el-Âlemî), Beyrut, 1988, s.229

⁵⁷ Ebü Yûsuf, s. 56

⁵⁸ Müslim, İmâre, 5

⁵⁹ Mahmûd Şakir, s.292

⁶⁰ Ruhâni, s.79

⁶¹ Kubalı, H. Nail, Esas Teşkilât Hukuku Dersleri, İstanbul, 1955, s.225-226

⁶² İbn Sa'd, III, 281; Ebü Yûsuf, s. 188-189

⁶³ İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed, Mukaddime, (çev.:Z. Kadiri Ugan), İstanbul, 1991, I, 477

⁶⁴ Ya'kûbî, II, 136

doğrultusunda davranılmasını, hem yazılı emirleriyle, hem de özel ulakları aracılığıyla yöneticilerine duyurdu.⁶⁵ Hz.Ali, Beytülmal'den istekte bulunan kardeşi Akil'e, hiçbir şey vermedi ve : "Ey kardeşim! Bu maldan sana bir şey yoktur. Sabret, benim malım olursa sana veririm." dedi.⁶⁶

Hz.Ömer, zekât ve öşür memurlarını görevlendirdiğinde onlara şöyle derdi: "Ben sizi zorbalık yapmanız için göndermiyorum. Siz, ancak kendine tâbi olunan iyi kişiler olmalısınız. Müslümanları dövmeyiniz, aksi halde zillete düşürürsünüz. Onları lüzumundan fazla övmeyiniz, aksi halde şımartırsınız. Haklarına mani olmayınız, aksi takdirde zulmedersiniz. Onların haklarını kendilerine zamanında veriniz."⁶⁷

Halifeler merkezdeki halkla olduğu kadar, merkezin dışındaki bölge halkıyla da irtibat kurmaya özen göstermişlerdir. Bazı sorunlu şehirlere, yapılan uygulamaların gerekçelerini açıklayan, halka nasihat niteliği taşıyan mektuplar gönderilmiş, halk bilgilendirilmiş ve itaate çağırılmıştır. Hz.Ali, Küfe ve Basra halkına tavsiye niteliğinde mektuplar yazarak nasihatlerde bulunmuştur.⁶⁸

Dört Halife'nin halkla ilişkilerinde dikkatimizi çeken en önemli hususlardan biri de halifelerin halkla istişareleridir.

Halifeler, «Onların aralarındaki işleri müşavere iledir.»⁶⁹ âyetine ve «Sizin yöneticileriniz, en hayırlılarınız; zenginleriniz, cömertleriniz oldukça; aralarınızda işleriniz danışma ile yürütüldükçe, yerin üstü altından sizin için daha hayırlıdır..»⁷⁰ hadisine uygun olarak hareket etmişlerdir.

İstişare, Cumhuriyet idarelerinin vazgeçilmez unsurudur. Danışma meclisi olmadan demokratik bir idareyi düşünmek olmaz. Danışmak devlet başkanlarının hata yapabilecekleri görüşünden kaynaklanır.⁷¹ İslâm'da hüküm üstten aşağıya, yürütme alttan yukarıya doğru işler. Halk yönetimden habersiz, yönetime bigâne değildir. İslâm Devleti'nde ilişkiler dinamiktir. Ümmetten devlet başkanına canlı bir şekilde bilgi ulaşımı vardır. Devlet başkanı sultanlar gibi halktan kopuk olmaz.⁷² Halk, kendi işlerinin idaresine vekil olarak başkanı seçtiği müddetçe, tatbikini arzu ettiği ve kendi meselelerine taalluk eden konular üzerinde onu müşavereye çağırma hakkı da olacaktır.⁷³

Halkın vekilleri veya mümessilleri arasında cereyan eden müşavere hangi görüşün Kitap ve Sünnet'e daha uygun olduğunun ortaya çıkması için şarttır. Fakat belirtmemiz gerekir ki, emir meşverete başvurduktan sonra vardığı sonucu halka bildirir, onlar da ona itaat ederler, emre aykırı hareket edemezler.⁷⁴

⁶⁵ Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi*, Ankara, 1991, s.205

⁶⁶ İbnü't-Tiktaka, s.85

⁶⁷ Ebû Yûsuf, s.188

⁶⁸ Rıza S. Şerif, II, 2-3

⁶⁹ Şûra, 42:38

⁷⁰ Tirmizî, Fiten,78

⁷¹ Yeniçeri, Celâl, "Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi", BYASİ:, İstanbul, 1994, III, 245-255

⁷² Mercan, Ahmet, *Devlet Bilinci*, İstanbul, 1993, s.59

⁷³ Zeydan, Abdülkerim, *İslâm Hukuku'nda Fert ve Toplum*, Stuttgart, 1977, s.32-33

⁷⁴ İmam Muhammed b. Hasen, *İslâm Devlet Hukuku*, şerh.: İmam Serahsi, (çev.: S. Şimşek - İ. Sarmış), Ankara,1980, s. 83

Cibril'in Rasûlüllah'a Ebûbekir'le istişare etmesini emretmesine rağmen⁷⁵ Hz.Ebûbekir halifeliği zamanında, halktan kopmamış, halkla istişareye ehemmiyet vermiştir. Nitekim Hz.Ebûbekir, Müsenna'yı kabilesinin reisi seçeceği zaman⁷⁶, zekât vermeyi reddedenlere karşı nasıl davranılacağı konusunda⁷⁷, Üsâme ordusunun gönderilmesi hususunda⁷⁸, Rumlarla savaş yapmanın uygun olup olmadığı⁷⁹, Hz.Ömer'in istihlâfı⁸⁰ gibi önemli konularda halkla istişare etmiştir.

Hz.Ömer sık sık: "Müşaveresiz hilâfet olmaz" der,⁸¹ bir mesele ortaya çıktığında karar vermeden önce Müslümanların görüşüne de müracaat eder, konuyu onlarla enine boyuna tartışır.⁸² Devlet memurlarının seçiminde de halkla istişare ederdi.⁸³ Hz.Ömer, Kadisiye savaşında, savaşın nereden başlayacağına dair halkla istişare etmiş⁸⁴, hatta bu konuda Hürmüzan'ın görüşüne de başvurmuştur.⁸⁵ Kadisiye savaşında Sa'd b. Ebî Vakkas'ın komutan seçilmesi⁸⁶, Sevad ve Şam topraklarının taksimi⁸⁷, İranlılarla, Rumlarla yapılacak olan savaşlar⁸⁸, hicrî takvimin kabulü⁸⁹ gibi önemli konularda Hz.Ömer halkla veya halk arasında temayüz eden kişilerle istişare etmiştir. Dört Halife'den Hz.Osman ve Hz.Ali de seleflerinin yolundan gitmişler, halkla istişareye önem vermişlerdir. Hz.Osman bütün mühim meseleleri meşveretle hallederdi. Her ne kadar bu devirde müşavere meclisinin intizamı bozulmuşsa da, Hz.Osman halkın bütün itiraz ve şikâyetlerini dinlemeye devam etti.⁹⁰ Fitne sebeplerini araştırmak üzere halkın temsilcisi olan valilerini toplayıp istişare etmiş⁹¹, halk arasında valilerden doğan şikâyetleri dinlemiş⁹², hac mevsimlerinden istifade etmiştir⁹³.

Hz.Ali de önemli mes'elelerde istişareye başvurmuştur⁹⁴. Eşter en-Nehai'ye

⁷⁵ Muhabuddin Taberî, Ebû Ca'fer Ahmed, er-Riyadü'n-Nâdira fî Menakibi'l-Aşera, Beyrut, 1984, I, 161

⁷⁶ Vâkîdî, s.127

⁷⁷ Vâkîdî, s.31; İbn Kesir, VI, 313; Muhabuddin Taberî, I, 147

⁷⁸ Vâkîdî, s. 33

⁷⁹ Ya'kübi, II, 132-133

⁸⁰ İbn Sa'd, III, 274; el-İmâme ve's-Siyâse, I, 28

⁸¹ İbn Sa'd, IV, 113; Hindî, Alâuddin Ali, Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl, Beyrut, 1970, V, 648

⁸² Taha Hüseyin, s. 138; Akkâd, s. 103; Doğrul, V, 226

⁸³ Şibli Numânî, II, 46

⁸⁴ Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Huseyn, Mürücü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher, (nşr.: Muhammed M. Abdülhamid), Beyrut, 1987, II, 330

⁸⁵ Ebû Yûsuf, s.68

⁸⁶ Mes'ûdî, II, 318; İbnü't-Tiktaka, s.78-79

⁸⁷ Ebû Ubeyd Kâsım b. Selâm, Kitâbü'l-Emvâl, (çev.: Cemalettin Saylık), İstanbul, 1981, s.84; Hudarî bek Muhammed, Târîhu'l-Ümeme'l-İslâmiyye, Mısır, 1969, II, 91

⁸⁸ Rıza, S. Şerif, I, 253, 371-372

⁸⁹ Ya'kübi, II, 145; Süyûtî, s. 132, 138; Muhammed Rıza, İmam Ali b. Ebî Tâlib, Beyrut, t.y., s.40

⁹⁰ Doğrul, V, 44

⁹¹ Heykel, s. 136-137

⁹² Muhammed Rıza, Zi'n-Nureyn Osman b. Affân, Beyrut, 1982, s. 135

⁹³ Heykel, s. 136

⁹⁴ Kazvîni, S. Muhammed, Aliyyün mine'l-Mehdî ile'l-Lâhdî, Beyrut, t.y., s. 441

yazdığı «Ahidnâme»'de meşveretle hareket etmesini emretmiş⁹⁵, Fars ve Kirman'da haraç vermekten kaçınan insanlar hakkında ne yapılması gerektiği konusunda çevresindeki insanlarla istişare etmiştir⁹⁶.

3-HALİFELERİN GAYR-İ MÜSLİM HALKLA İLİŞKİLERİ

A- Zimmî Kelimesinin Mahiyeti- Kur'ân ve Hadislere Göre Zimmî

İslâm hukukuna göre Müslüman olmayan insanlar iki kısma ayrılırlar. Bunların bir kısmı müşriktirler, bir kısmı da ehl-i kitaplılardır. Müşrikler Allah'a ortak koştuklarından ve kendilerine mahsus bir kitapları olmadığından dolayı, İslâm toplumunda bunların yeri yoktur. Ehl-i Kitab olanlar; Yahudiler, Hıristiyanlar, Sabiiler ve Mecusiler (Zerdüşter) dir. Sabiiler ve Mecusilerin vahyedilmiş kitaplarının kaybolduğu kabul edilir.⁹⁷

İslâm ülkesinin vatandaşı olmuş kâfirlere, arada bir ahit ve anlaşma (zimmî) olduğu için «zimmî», «ehl-i zimmî» denir.⁹⁸

«Zimmî» adı verilmesinin sebebi; dini ayrı olmakla beraber İslâmî idare ve hükümlerinin kendi haklarında uygulanmasını kabul eden kişiler olarak, İslâm devletinin ve Müslümanların güvenliği altına girmeleri dolayısıyladır.⁹⁹

İslâm ülkeleri hudutları dâhilinde yaşayan, İslâmî hükümete sadakat gösteren zimmîler¹⁰⁰, fetihler sırasında teslim olup Müslümanlarla barış akdeden ve düzenlenmiş barış şartlarını çiğnemeyen, düşmanları barındırmayan, onların hesabına siyasi ve ideolojik faaliyetler icra etmeyen, İslâm düşmanlarıyla haberleşmeyen, idareye bağlı vatandaşlardır.¹⁰¹

Zimmî kelimesi içerdiği anlam itibariyle, İslâm nazarında «insan»ın değerini ortaya koymaktadır. Bu hususta Kur'an ve Sünnet açık, kesin mesajları vermiştir. Kur'an-ı Kerim'de: «Allah, din uğrunda sizinle savaşmayan, sizi yurdunuzdan çıkarmayan kimselere iyilik etmenizi ve onlara karşı âdil davranmanızı yasak kılmaz; doğrusu Allah âdil olanları sever. Allah, ancak sizinle din uğrunda savaşanları, sizi yurtlarınızdan çıkaranları ve çıkarılmanıza yardım edenleri dost edinmenizi yasak eder; kim onları dost edinirse işte onlar zalimlerdir.»¹⁰² buyrulurken, Hadis-i şeriflerde ise; «Kim ki bir zimmîye haksızlık ederse cennete giremez»¹⁰³, «Bizimle anlaşması olana (zimmîye) haksızlık eden veya gücünün üstünde yükleyen yahut rızası olmadan bir şeyini alan kimse kıyamet günü karşısında beni bulacaktır.»¹⁰⁴, «Mecusîlere, ehl-i kitaba

⁹⁵ Ruhânî, s.91

⁹⁶ Taberî, V, 137; İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebi'l-Hasen, el-Kâmil fi't-Tarih, Beyrut, 1980, III, 192

⁹⁷ Yurdaydın, H. Gazi, «İslâm Devleti'nde Müslüman Olmayanların Durumu», AÜİFD., Ankara, 1985, XXVII, 97

⁹⁸ Karaman, Hayrettin, Günlük Hayatımızda Helâller ve Haramlar, İstanbul, 1979, s.186

⁹⁹ Karaman, Mukayeseli İslâm Hukuku, I, 59

¹⁰⁰ Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, İslâm'da Hükümet, (çev.: Ali Genceli), Ankara, t.y., s.469, 614

¹⁰¹ Mahmûd Şakir, s.300

¹⁰² Mümtetine,60:8-9

¹⁰³ Dârimî, Siyer, 16

¹⁰⁴ Ebû Dâvûd, İmâre, 33

davrandığınız gibi davranınız.»¹⁰⁵ buyrulmaktadır.

B- Râşid Halifeler Dönemi'nde Zimmilerin Yönetimi

Halifeler, zimmilerle ilişkilerinde yukarıdaki âyet ve hadisler doğrultusunda hareket etmişlerdir. Hz.Ebübekir vefatı anında «ehl-i zimmet»'e iyi muamele yapılmasını vasiyet etmiştir¹⁰⁶. Hz.Ömer devrini gayr-i müslim politikası bakımından; yalnız İslâm dünyası için değil, bütün insanlık âlemi adına gerçekten göz kamaştırıcı ve devrin şartlarına hatta yüzyılımızın anlayışına göre son derece insancıl olduğunu görürüz¹⁰⁷.

O, valilerine bir genelge göndererek, Müslüman vatandaşların zimmî vatandaşlara zulmetmelerine engel olmalarını, onlara karşı devletin vecibelerini yerine getirmelerini, güçlerinin üzerinde kendilerine bir yük yüklememelerini emretmiştir¹⁰⁸. Hz.Ömer sadece kendi dönemi için değil, kendinden sonra yerine geçecek halifenin döneminde de zimmilere nasıl davranılması gerektiği hususunda talimat vermiştir¹⁰⁹. Hz.Ömer'in idaresinde yaşayan bütün gayr-i müslimler din, ırk ve sınıf farkı gözetmeksizin «zimmî» sayılmış ve kendilerine aynı statü uygulanmıştır. Savunma ve cihad için yapılan savaşlar dolayısıyla herhangi bir yükümlülükleri bulunmayan bu insanların Müslüman oldukları takdirde hemen «zimmî» statüsünden çıkarılması ve kendilerinden önce Müslüman olanlarla aynı hakka sahip olmaları önemli bir husustur¹¹⁰.

İslâm Tarihi boyunca zimmilere gösterilen anlayış, tarihin en şerefli bölümlerinden birini teşkil eder. Aslında bu, tebaasına köle muamelesi yapmak alışkanlığında olan çağdaş dünya tatbikatından büsbütün ayrı bir anlayış idi; çağdaş dünyada, köle durumunda olan bir tebaanın, hiçbir insanî hakkı yoktur. Buna karşılık İslâm, mağlûp edip de, bir anlaşmayla İslâm devletinin himayesine girmeyi kabul eden insanlara, tamamen insanî şartlar teklif etmiştir¹¹¹.

Zimmiler hakkında İslâm'ın koyduğu hak ve hukukun başlıcaları şunlardır:

Dinleri hususunda tamamen serbesttirler. Dinî öğretimi kendi dinlerine göre öğretmek hususunda serbesttirler. Dinî edebiyat ve kitaplarını serbestçe neşretmek, yaymak, kanun hududu dâhilinde dinî inançlarından bahsedip konuşma ve bu hususta her ne suretle olursa olsun söz söyleme imkân ve hürriyeti, mabetlerinin serbestisi ve muhafazası, şahsî ve zatî hukukunu muhafaza etmek, mülkî ve askerî kanunlar muvacehesince Müslümanlarla aynı şartlar içinde eşit olmak, geçim hususunda, iş gücü sahasının her alanında Müslümanlarla aynı seviyede olmak, ihtiyaç sahibi zimmileri de Müslümanlar gibi aynı şekilde Beytül-mâl'den yararlandırmak¹¹².

¹⁰⁵ Muvatta, Zekât, 42

¹⁰⁶ İbn Sa'd, III, 195

¹⁰⁷ Fayda, Mustafa, Hz.Ömer Zamanında Gayri Müslimler, İstanbul, 1989, s.195

¹⁰⁸ Mahmûd Şakir, s.297; Şibli Numânî, II, 214

¹⁰⁹ İbn Sa'd, III, 337-339; İbnü'l-Esir, İzzüddin, Üsdü'l-ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe, Kahire, 1970, IV, 592; Neccâr, Abdülvahhâb, el-Hulefaü'r-Râşidün, y.ve t.y., s. 478

¹¹⁰ Fayda, Hz.Ömer Zamanında Gayri Müslimler, s.196

¹¹¹ Sıddîkî, S. A., İslâm Devleti'nde Mâlî Yapı, (çev. Rasim Özdenören), İstanbul, 1973, s.15

¹¹² Mevdûdî, İslâm'da Hükümet, s.616-617

Râşid Halifeler, gayr-i müslimlerin haklarına tam olarak riayet etmiş, din hürriyetlerine kesinlikle dokunmamıştı¹¹³. Hz.Ömer, Hıristiyan olan kölesine İslâm'a girmesini söylediği zaman, kölesi ona "Dinde zorlama yoktur" diyerek karşılık vermiş, Hz.Ömer vefat etmeden, bu kölesini Hıristiyan olduğu halde azat etmişti¹¹⁴. Hz.Ebûbekir orduyu sevk ederken, orduya verdiği nasihatler arasında ibadet eden gayr-i müslimlere dokunmamalarını, onları kendi hallerine bırakmalarını emretmiştir¹¹⁵.

Hz.Hâlid b.Velid'in, Hıristiyan Anet halkına verdiği sözleşmede: "Namaz vakitleri hariç diledikleri saatte gece-gündüz çanlarını çalabilecekleri, bayram günlerinde haçlarını çıkartabilecekleri" yazılıdır¹¹⁶. İskenderiye fatihi Amr ise, zaptolunan memleket halkına, "evvelâ mensup oldukları dinlerini muhafaza ve ibadetlerini serbestçe icra edebilecekleri" hususunda teminat vermiştir.¹¹⁷

İslâm Hukuku çerçevesi dışında tutulan ehl-i zimmet, kendilerine has dinî kanunlara tâbi tutularak kendi dinî cemaatlerinin başkanları tarafından yönetimlerine müsaade olunmuştur¹¹⁸.

Kudüs'ün fethinden sonra Hz.Ömer, patrik ile birlikte mukaddes yerleri ziyaret etmiş¹¹⁹, Kudüs anlaşmasıyla da; kiliselerin yıkılmayacağı, Hıristiyanlara hiçbir zarar verilmeyeceği ve kiliselere bitişik arazilere tecavüz edilmeyeceği sarih olarak taahhüt edilmiş, din hürriyeti; dinleri hususunda onlara hiçbir zorlama yapılmayacağı şartı ile teminat altına alınmıştır¹²⁰.

Hz.Ömer zamanında fethedilen geniş topraklarda, bugün bile varlıklarını devam ettiren gayr-i müslim unsurlarla onların mabetleri, Müslümanların başka din mensuplarına ve onların mabetlerine gösterdikleri hürmet ve saygının bir ifadesidir¹²¹.

İslâm'da vatandaşa verilen en önemli haklardan birisi de, onların can, mal, namus ve şerefine korunmasıdır¹²². İslâm, onların canlarını öldürülmeye karşı himaye ettiği gibi, bedenlerini de dayağa ve işkenceye karşı korumuştur. Onların bedenlerine eziyette bulunmak caiz değildir. Velew ki cizye ve harac gibi üzerlerinde ödenmesi gerekli malî görevleri yerine getirmekte geciksizler veya tümüyle ödemesinler. Oysa zekâtı vermeyen Müslümanlara karşı oldukça katı tavır takınılmıştır¹²³.

¹¹³ Ebû Zehra, Muhammed, *İslâm'da Fıkhî Mezhepler Tarihi*, (çev.:Abdülkadir Şener), Ankara, 1971, I, 15

¹¹⁴ İbn Sa'd, III, 158-159

¹¹⁵ Kandehevî, I, 192

¹¹⁶ Kardavî, Yûsuf, *Müslümanlar Gayri Müslimlere Nasıl Davrandı*, (çev.: Beşir Eryarsoy), İstanbul, 1985, s. 35

¹¹⁷ Hunke, Sigrid, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, (çev.:S. Sezgin), İstanbul, 1975, s.254-255

¹¹⁸ Hitti, I, 259

¹¹⁹ Arnold, T. W., *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, (çev.:Hasan Gündüzler), Ankara, 1982, s. 70

¹²⁰ Şibli Numânî, II, 211

¹²¹ Fayda, Hz.Ömer Zamanında Gayri Müslimler, s. 171

¹²² Mevdûdî, *İslâm'da Hükümet*, s.470-473

¹²³ Kardavî, s.25

«Zimmîlerden birisini haksız yere öldüren cennete giremez.»¹²⁴ hadisiyle zimmîlerin canları ve malları Müslümanlarınkî ile aynı seviyede mütalaa edilmiştir. Örneğin bir Müslüman, zimmînin birisini öldürürse suçunun cezasını kendi hayatı ile ödemek zorundadır¹²⁵. Nitekim Hz.Ömer, zimmîyi öldüren bir müslümanı idama mahkûm etmiştir¹²⁶. Yani bir zimmînin kanı, Müslüman kanı kadar kutsaldır; bir Müslüman, bir zimmîyi öldürürse bir müslümanı öldürmüş gibi kısas uygulanmaktadır¹²⁷. Zimmîler için tanınmış koruma hakkı, onların mal ve ırzlarının korunmasını da kapsamaktadır¹²⁸.

Hz.Ali haraç memurlarından birisine şu mektubu yazmıştır. "Onların yanına vardığında yazlık ve kışlık elbiselerini, yiyeceklerini, işlerinde kullandıkları hayvanları satmayasın. Alacağın bir dirhem için onlardan hiçbir kimseye bir kırbaç dahi vurmayasın. Onlardan istediğin bir dirhem için kimseyi ayakta tutmayasın. Tahsil edeceğin herhangi bir miktar haraca karşılık, onların hiçbir mallarını satmayasın. Çünkü bizler ancak onların ihtiyaçlarından arta kalanından almakla emrolunduk. Sen bu dediklerime aykırı hareket edersen, benden önce Allah seni, ondan dolayı sorumlu tutar. Dediklerimin dışında bir hareketin bana ulaşırsa, seni azlederim."¹²⁹

Halife veya vali için, bir müslümanın veya bir zimmînin hakkını alıp başkasına tahsis etmek hak ve selâhiyeti yoktur¹³⁰. İslâm hukukunda gayr-i müslimlerin şahıs hürriyeti vardır¹³¹. Bu hususta Rasûlüllah: «Bizim lehimize olan onların da lehinedir, aleyhimize olan onların da aleyhinedir.»¹³² buyurarak zimmîlerin hak ve hukuklarını belirlemiştir.

Hâlid b.Velîd, Irak'taki Hire Hıristiyanlarıyla yaptığı zimmî anlaşmasında şunları belirtmiştir: Herhangi bir yaşlı, çalışamaz duruma gelirse veya ona bir âfet isabet ederse ya da önceleri zenginken sonra fakirleşir ve dindaşları ona sadaka vermeye başlarsa; cizye kaldırılır, kendisine de, aile fertlerine de Müslümanların beytûlmâlinde bakılır¹³³.

Hz.Ömer, cüzzamlı Hıristiyanlara, zekât gelirlerinden ödenmek üzere, para ve yemek verilmesini emretmiş¹³⁴; dilencilik yapan bir ihtiyarı görünce de ona ve onun benzeri kişilere kendilerine yetecek kadar maaş bağlatmıştır¹³⁵.

Burada Philip K.Hitti'nin: "Hz.Ömer'in ilk anlaşmaları hiçe sayarak Hayber ve çevresindeki Yahudileri, Necranlı Hıristiyanları yerlerinden çıkarttığı"¹³⁶

¹²⁴ Neseî, Kasame, 12

¹²⁵ Şibli Numânî, II, 212

¹²⁶ Şibli, Mevlânâ, Asr-ı Saadet, (çev.: Ö. Rıza Doğrul), İstanbul, 1977, IV, 417

¹²⁷ Sıddıkî, s.113

¹²⁸ Kardavî, s.21

¹²⁹ Kardavî, s.26

¹³⁰ Ebû Yûsuf, s.105

¹³¹ Zeydan, Abdülkerim, s.61

¹³² Ebû Dâvûd, Cihad, 96; Tirmizi, Siyer, 48; İbn Mâce, Cihad, 38; Dârimî, Siyer, 8

¹³³ Kardavî, s.30

¹³⁴ Belâzürî, Fütûhu'l-Büldân, s. 185

¹³⁵ Ebû Ubeyd, s.61

¹³⁶ Hitti, I, 257

şeklindeki yanlı görüşüne kısaca değinelim.

Rasûlüllah, Necran'ın Hıristiyan olarak kalmasına müsaade etmiş, fakat bölge halkı, Müslüman valiler gönderilmesine razı edilmişlerdi¹³⁷. Hz.Peygamber, Necran Hıristiyanlarıyla yaptığı anlaşmanın bir maddesinde onların faiz yememelerini şart koşmuştu. Onlar Hz.Ömer devrinde bu kuralı ihlâl ettiler. Bu sebeple Necran'dan sürüldüler¹³⁸. Ebû Yûsuf, "onların çıkarılma sebebi Müslümanlara bir takım kötülükler yapabileceklerinden Hz.Ömer'in endişe etmesidir"¹³⁹, şeklinde bir görüş beyan etmektedir.

Belâzürî, Hz.Ömer'in bu tavrını şöyle açıklar: "Hayberliler, Müslümanlar arasında bozgunculuk yaptılar; Müslümanları aldattılar. Hz.Ömer'in oğlunu bir evin damından attılar, iki elini kırdılar. Bunun üzerine Hz.Ömer, Hayber'i, Hudeybiye'de bulunmuş ve Hayber savaşına katılmış olan Müslümanlar arasında taksim etmiştir."¹⁴⁰ Ömer Ferruh da "Hz.Ömer, İslâm'ın gelişmesi ve Müslümanların huzuru açısından mülklerinin bedellerini tam olarak vererek ehl-i kitabı Arap Yarımadası'ndan çıkarmıştır", görüşüne sahiptir¹⁴¹.

Mustafa Fayda, konuyla ilgili muhtelif görüşleri sıralayarak, şu sonuca varır: "Hz.Ömer, Hıristiyanlardan riba ile meşgul olanları Necran'dan çıkarmış, böyle bir tehcir ameliyesine maruz kalan bir topluluktan, geride kalanların bir kısmı da kendi vatandaşlarıyla birlikte göç etmişlerdir."¹⁴²

H.z.Ömer, Hayber ve çevresindeki Yahudilerle Necranlı Hıristiyanları yerlerinden çıkartırken, onların özel durumlarını göz önüne almış ve her iki bölgeyle ilgili kararını, ayrı ayrı gerekçelere dayanarak vermiştir. Ayrıca Hz.Ömer, Arap Yarımadası'ndan, başka bir gayr-i müslim zümreyi çıkarmamıştır¹⁴³. Dolayısıyla Phillip K. Hitti'nin "Hz.Ömer bu uygulamasını Peygamberin 'Arap yarımadasında iki din bir arada olmaz', sözüne binaen gerçekleştirmiştir."¹⁴⁴, görüşü de tutarlı görünmemektedir.

Müslümanların siyaseti, başlangıcından bu yana müsamaha ve özerklik üzerinde temellenmiştir. Fethedilen ülkelerde Müslümanların izledikleri genel siyaset, fazla müdahaleci olmaksızın, belli sınırlar içinde ülke yönetimini yerli halka bırakmak olmuştur¹⁴⁵.

Müslümanlar zimmilere hoşgörülle, sevgiyle, adaletle yaklaşmışlar, bu tavırlarının sonucu onlardan birçokları Müslüman olmuşlardır¹⁴⁶.

İslâm askerleri eş-Şeria vadisine ulaşıp da, Ebû Ubeyde, karargâhını Fihl'de kurduğu zaman, bölgedeki Hıristiyan halkın Araplara gönderdikleri bir mektupta

¹³⁷ Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi", BYASİ., III, 249

¹³⁸ İbn Sa'd, I, 358; Belâzürî, Fütühu'l-Büldân, s. 94

¹³⁹ Ebû Yûsuf, s.129

¹⁴⁰ Belâzürî, Fütühu'l-Büldân, s. 34-40

¹⁴¹ Ömer Ferruh, Târihu Sadri'l-İslâm ve'd-Devleti'l-Ümeviyye, Beyrut, t.y., s. 104

¹⁴² Fayda, Mustafa, İslâmiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı, Ankara, 1982, s. 38

¹⁴³ Fayda, Hz.Ömer Zamanında Gayri Müslimler, s.194

¹⁴⁴ Hitti, I, 257

¹⁴⁵ Ebu'l-Fazl İzzetî, İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş, (çev.: Cahit Koytak), İstanbul, 1984, s.23-24

¹⁴⁶ Hatib Abdülkerim, es-Siyasetü'l-Mâliyye fi'l-İslâm, Beyrut, 1975, s.66

şu ifadeler yer alıyordu: "Ey Müslümanlar! Bizanslılar bizim dinimizde bulunmakla beraber sizi onlara tercih ederiz. Çünkü siz bize karşı sözünüzü sadık bir şekilde tuttunuz. Sizin idareniz elbette onlarınkinden daha iyidir"¹⁴⁷

Hz.Ebübekir, zimmilerin emniyet ve masuniyetini tanımış, onların bilhassa vicdan hürriyetlerini temin etmiş¹⁴⁸, mağlûplara tatlılıkla muamele etmiş ve bu suretle memlekette sulhun tesisine çalışmıştır¹⁴⁹.

Hz.Ömer, Rasûlüllah gibi, devletle ilgili bir takım konularda gayr-i müslimlerle istişare etmiş¹⁵⁰ hatta zulüm görmemeleri için yönetim ve vergi sistemiyle ilgili konularda taşrada oturan gayr-i müslimlerin temsilcileriyle istişareler yapmıştır¹⁵¹.

Hz.Ali, zimmilerin hukukuna tamamen riayet etmiştir. İranlılar onun bu hareketi karşısında "Allah bilir ki, bu Arab hükümdarı, Nuşirvan'ın hatırasını ihya etti" demişlerdir¹⁵².

Zimmiler İslâmî hoşgörünün tadını çıkarmakla da kalmamışlar, aynı zamanda Müslüman konukseverliğinden, cömertlik ve açık görüşlülüğünden de yararlanmışlardır¹⁵³.

İslâm ülkesinde yaşayan yabancılar İslâm'ın kaza yetkisine dâhildirler. Ama İslâm kanununa tâbi değildirlere. Bir yabancı kendi dininin mahkeme kararına bağlıdır¹⁵⁴.

Rasûlüllah, gayr-i müslimlere kazaî konularda tam bir muhtariyet tanımış, onların haklarına riayet etmiştir¹⁵⁵. Ceza hukuku açısından Müslümanlarla gayr-i müslimler arasında hemen hemen hiçbir fark bulunmamaktadır¹⁵⁶. En az 10 sarıh vak'anın şahadetiyle sabittir ki, müslim olsun, gayr-i müslim olsun, herhangi mütevazı bir fert dahi, Hz.Muhammed (s.a.v.)'e hukukî bir dava açabiliyordu¹⁵⁷. Aynı şekilde Hz.Ebübekir, Hz.Ömer, Hz.Osman ve Hz.Ali, tebaasından herhangi birinin, bazen de gayr-i müslim bir ferdin şikâyeti üzerine hâkim tarafından çağrıldıkları mahkeme huzuruna gelmişlerdir¹⁵⁸. Hz.Ali'nin hilâfetinde kendisine ait bir zırhı çalan birisiyle, Kûfe kadısı Şureyh'in önünde ifade vermesi, hâkimin hükmünü beklemesi bu hususta en güzel örnekler¹⁵⁹.

Hz.Ömer, Cuma hutbesi îrad ederken bile Hıristiyan şikâyetçileri kabul edip, şikâyetlerini dinlemiştir¹⁶⁰. Gayr-i müslimler bir mâniaya maruz kalmadan

¹⁴⁷ Arnold, s.68

¹⁴⁸ Şibli Mevlâna, III, 161

¹⁴⁹ Buhl, F., "Ebubekir", İ. A., İstanbul, 1964, IV, 13

¹⁵⁰ Hamidullah Muhammed, İslâm Peygamberi, II, 895-896

¹⁵¹ Hamidullah Muhammed, İslâm Anayasa Hukuku,(edt.: Vecdi Akyüz), İstanbul, 1995, s. 177

¹⁵² Doğrul, V, 115

¹⁵³ Ebu'l-Fazl İzzetî, s.21

¹⁵⁴ Hamidullah Muhammed, Initiation a l'İslam, Paris, 1970, s.110

¹⁵⁵ Hamidullah, İslâm Peygamberi, II, 918-919

¹⁵⁶ Yurdayın, "İslâm Devleti'nde Müslüman Olmayanların Durumu", AÜİFD., XXVII, 101

¹⁵⁷ Hamidullah, İslâm Peygamberi, II, 881

¹⁵⁸ Hamidullah, İslâm Peygamberi, II, 928

¹⁵⁹ Corci Zeydan, IV, 71

¹⁶⁰ Hamidullah, İslâm Peygamberi, II,187

Hız.Ömer'i görmeye gelirler, şahsen şikâyetlerini bildirirler, istidalar tanzim ederlerdi. Onların işlerinin pek çabuk görüldüğüne dair birçok vak'aları tarih kaydeder¹⁶¹.

Râşid Halifeler, gayr-i Müslimleri bazı memuriyetlerde istihdam ederken, bazı görevlerde istihdam etmemişlerdir.

Arazi vergi dairesinde çalışan İranlı, Yunan ve Kiptiler önceki gibi görevlerinde kaldılar¹⁶². Gayr-i müslimlerin görev yaptıkları dairelerin bazısında resmî yazışmaların Arapça değil de Yunanca ve Farsça olarak devam etmesi¹⁶³, vilâyetlerde vergi teşkilâtında çalışan pek çok gayr-i müslim memur olduğunu¹⁶⁴ göstermektedir.

Hız.Ömer kölesi Vüssak'a: "Müslüman ol, şayet Müslüman olursan, Müslümanların idarî işlerinde senden faydalanacağım zira Müslüman olmayan bir kimseden faydalanamam", dedi¹⁶⁵. Bu rivayet Hız.Ömer'in gayr-i müslimleri kilit görevlere getirmediğini gösterir.

Yine hiçbir zimmî «Şûra Meclisi» azası olmamıştır. Herhangi bir ülkeye vali olan bir zimmîye de rastlayamıyoruz. Hakeza hiçbir zimmî; kadı veya hükümetin herhangi bir dairesinde vezir yahut nazır, ordu kumandanı olmamış, Halife seçimlerine de katılmamışlardır¹⁶⁶. Fakat bazı konularda Dört Halife, yalnız kendi milletlerinin «Şûra Ehli» denilen mühim şahsiyetleriyle müşavere etmekle yetinmez, diğer tebaalarıyla da istişare ederlerdi. Hız.Ömer'in ehl-i kitabtan memur edilmesine gösterdiği tepkisi, onların rüşvet almalarından ve tarafgirlik etmelerinden duyduğu endişeden kaynaklanmaktadır¹⁶⁷.

Robert Mantran da, Ömer devrinden itibaren gayr-i müslimlerin devlet idaresinde önemli mevkilere geldiklerini ifade etmektedir¹⁶⁸. Fakat Hız.Osman ve Hız.Ali dönemlerinde gayr-i müslimlerin idarî görevlere getirildiklerine dâir rivayetlere rastlayamadığımızı belirtmek istiyoruz. Zimmiler, Müslümanların tanıdığı himaye haklarından istifade ederler ve askerlik vazifesinden muaf tutulurlar; buna mukabil ağır bir vergi ödemek zorundadırlar¹⁶⁹, görüşü izaha muhtaç bir görüştür.

İslâm topraklarında yaşayan zimmilerin görevlerini, sorumluluklarını şöyle sıralayabiliriz:

- a- Cizye, haraç, ticarî verginin ödenmesi,
- b- Medenî ve buna benzer ilişkilerde İslâm Kanunu'na uymak,
- c- Müslümanların gelenek ve duygularına saygılı olmak¹⁷⁰

¹⁶¹ Hamidullah, İslâm Peygamberi, II, 200

¹⁶² Şibli Numânî, II, 68

¹⁶³ Hamidullah, İslâm Peygamberi, II, 488

¹⁶⁴ Hamidullah, İslâm Peygamberi, II, 174

¹⁶⁵ Ebû Ubeyd, s. 154

¹⁶⁶ Mevdüdi, Hilâfet ve Saltanat, s.118

¹⁶⁷ Corci Zeydan, IV, 199

¹⁶⁸ Mantran, Robert, İslâm'ın Yayılış Tarihi, (çev.: İsmet Kayaoğlu), İstanbul, 1976, s. 198

¹⁶⁹ Hitti, I, 259

¹⁷⁰ Kardavî, s.54

Görüldüğü gibi İslâm egemenliğinde yaşayan Müslüman olmayan halkın ödemekle yükümlü oldukları iki temel vergi vardır. Bunlardan cizye, zekâta; haraç ise öşüre karşı olarak ödenir. Bu bakımdan İslâm devletinin Müslüman olmayanlara ağır vergiler yüklediği yolundaki görüşleri kabule imkân yoktur¹⁷¹.

Herakl, Müslümanlara karşı asker topladığı, Müslümanların da bu ordunun Yermük savaşı için üzerlerine geldiklerini öğrendiği zaman, Hıms halkından daha önce aldıkları cizye vergisini iade ettiler ve şunları söylediler: "Bu savaşla uğraşacağımızdan sizlere yardım edemeyeceğiz ve sizleri koruyamayacağız, emniyetiniz kendinize aittir." Bunun üzerine içlerinde Hıristiyan ve Yahudilerin de bulunduğu Hıms halkı: "Sizlerin idaresi ve adaleti daha önce içinde bulunduğumuz zulüm ve zorbalıktan, bizim için daha iyidir. Bizler, Herakl'in ordusunu, sizin valinizle birlikte şehirden kovacağız" dediler¹⁷².

Hz. Ali her zanaat erbabı zimmiden, imal ettiği şeylere mukabil cizye almaktaydı. Bu kabil hareketle, ehl-i cizyeye merhametli davranmış, onların yüklerini hafifletmiş, kendilerine nakit para ödesinler diye bu çeşit mallarını satmaya mecbur kalmamalarını sağlamıştır¹⁷³.

Fetihlerle ele geçen topraklar ve üzerinde yaşayan insanlar, ganimet statüsü dışında bırakıldıkları gibi, bu insanlar hür kabul edilmiş ve sürdürdükleri yaşayış ve çalışma biçimlerini korumalarına imkân tanınmıştır¹⁷⁴. Nitekim Hz. Ömer, Sasanî İmparatorluğuna son verdikten sonra, İran'ın toprak gelirleri kanununu tamamen kabul etmiştir¹⁷⁵. Eski İran lisanında Merzuban ve Dihkân denilen, İslâm'dan önceki devirlerin büyük toprak sahipleri eski mevkilerinde bırakıldılar ve eski hukuk ve imtiyazlarını muhafaza etmelerine müsaade edildi. Hakeza Kraliyet malikâneleri ile Romalı memurların mülkiyetinde bulunan araziler, memleketin yerli halkına iade edildi. Bu arazileri Müslüman askerlere başışlamak şöyle dursun, Hz. Ömer Müslümanların hiçbir halde bu arazileri elde edemeyecekleri, yani hakikatte onları nakit karşılığında bile sahiplerinden alamayacakları kaidelerini koymuştur¹⁷⁶.

4-DEĞERLENDİRME-SONUÇ

Hz. Ebübekir, halifeliği döneminde başlayan Ridde Hareketlerini önleyerek, halk arasında birlik ve beraberliği sağladı. Halefi Hz. Ömer de şehirleşme, teşkilatlanma alanında attığı adımlarla bu çizgiyi sürdürdü. Hz. Osman'ın ikinci altı yıllık döneminde halifenin yumuşak huyluluğundan cesaret alan bazı gruplar, İslâm toplumdaki birlik beraberliği bozdu, gruplaşmalara zemin hazırladı. Son halife olan Hz. Ali, mesaisinin çoğunu Hz. Muaviye taraftarları, Hz. Ali taraftarları ve Hariciler olmak üzere üç gruba ayrılan halkın birlik beraberliğini sağlamaya ayırdı.

Dört Halife'nin devleti yönetirken dayandığı kaynak şüphesiz Kur'an ve

¹⁷¹ Yurdaydın, "İslâm Devleti'nde Müslüman Olmayanların Durumu", AÜİFD., XXVII, 102

¹⁷² Belâzürî, Fütühu'l-Büldân, s. 195-196

¹⁷³ Ebü Ubeyd, s. 65

¹⁷⁴ Fayda, Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler, s. 195

¹⁷⁵ Hamidullah, Muhammed, İslâm'da Devlet İdaresi, (çev. Kemal Kuşçu), Ankara, t.y., s. 82

¹⁷⁶ Şibli Numânî, II, 66, 74

Sünnet idi. Halifeler, devlet yönetimlerinde öz aynı olmak kaydıyla, kabukta bazı farklı uygulamalarda bulunmuşlardır. Bu, onların şahsî karakterlerinden ve faaliyet gösterdikleri devrin şartlarından kaynaklanan hususlardır. Onlar insan hak ve özgürlüklerine, din ve vicdan hürriyetine, adalet, sevgi, saygı, hoşgörü gibi evrensel- insanî değerlere gereken hassasiyeti göstermişlerdir.

Hulefâ-i Râşidîn Dönemi halifelerinin halkla ilişkilerinde gerçekleştirdikleri uygulamaları şu şekilde sıralamak mümkündür:

Halk arasında birlik beraberliğin sağlanmasına önem verilmiştir. Bu dönemde yapılan savaşların temel sebebi de birlik beraberliğin sağlanması içindir.

Şehirleştirme politikası izlenerek, halkı feodalizmin kötülüklerinden koruyacak bir sosyal model oluşturulmuştur.

Halkın yöneticilerle ilişkileri, itaat ve otorite ölçüleri tespit edilmiştir. Halkın huzurunu sağlamak amacıyla görevlendirilen memurlara "sorumluluk" verilirken, "yetki" de verilmiş, ancak bu yetkilerini despotça kullanmalarına müsaade edilmemiştir.

Halife ile halk arasında diyalog kurulmuş, valiler, halife ile halk arasında bir köprü vazifesi görmüşlerdir.

Şikâyet olmasa bile, valiler başta olmak üzere diğer devlet memurlarının muraşesi yapılmıştır. Bu denetimlerin yapılması sadece görevlilerin kontrolü açısından değil, tıkaadıkları konularda onlara rehberlik amacı güdülecek gerçekleştirilmiştir.

Halifeler halka sık sık riayet etmeleri gereken kuralları gerekçeleriyle birlikte açıklamışlar, hak ve sorumluluklarını bilmelerine imkân sağlamışlardır.

Halifelerin titiz davrandıkları bir konu da halkla kendileri arasında sevgi-saygı bağının kurulması olmuştur. Bu bağlamda ifrat ve tefrite varmayan, baskı ve istibdattan uzak, "orta yol" takip edilmiştir.

Halktan fazilet olarak kabul edilen hasletlere uymalarını isteyen halifeler, bizzat bunlara riayet etmişlerdir.

Halifeler kendilerini "dokunulmazlık" zırhıyla kuşatmamışlar, Hakk'ın ve halkın hizmetçisi olarak görmüşler, her ferdin kendilerine eleştiri yapmalarına, hesap sormalarına imkân vermişlerdir.

Halkı ilgilendiren konularda kamuoyunun görüşlerine başvurulmuş, onlarla istişareler yapılmıştır.

Halk arasında adalet ve müsavat unsurlarının yerleştirilmesine, sosyal adalet unsuruna önem verilmiştir.

Gelirleri olmayan, yardıma muhtaç kişilerin tespiti yapılarak ihtiyaçları giderilmiştir.

Çalışanların hak ettikleri karşılığı verilmiş, ücret tespiti yapılırken gerçekçi davranılmıştır.

Dört Halife'nin gayr-i müslim halkla ilişkilerinde dikkatimizi çeken belli başlı hususları da şöyle sıralayabiliriz:

Müslümanların zimmilere zulmetmeleri engellenmiştir.

Müslüman olan zimminin Müslümanlarla aynı haklara sahip olması sağlan-

mıştır.

Zimmilerle ilişkilerde tamamen insanî uygulamalar yapılmıştır.

Zimmiler dinleri hususunda serbest bırakılmışlar, din ve vicdan hürriyetleri sağlanmıştır.

Zimmilerin can, mal, namus ve şerefleri teminat altına alınmıştır.

Şartlara göre zimmilere zekâtlardan tahsisat yapılmış, gelirleri olmayan kişilere maaş verilmiştir.

Zimmilerle ilişkilerde genel anlamda sevgi, hoşgörü, adalet başlıca yaklaşım tarzı olarak belirlenmiştir.

Kendilerini ilgilendiren konularda, zimmilerle istişare edilmiş, görüşleri alınmış, zoraki tavırlardan uzak durulmuştur.

Yeteneklerine göre devlet dairelerinde istihdam edilmişler, ancak kilit noktalardaki görevlere getirilmemişlerdir.

Müslümanların himaye haklarından yararlanmışlar, askerlik görevinden muaf tutulmuşlar, bunun karşılığında da kendilerinden cizye alınmıştır.

Ceza hukuku açısından, şikâyetlerinin dinlenmesi, değerlendirilmesi gibi konularda Müslümanlarla hemen hemen aynı haklara sahip olmuşlardır.

İyi niyeti suiistimal ettikleri, toplumun dinî, ahlâkî yaşantılarını bozucu davranışlarda buldukları zaman, zimmilere gerekli cezalar verilmiştir.